

CÛDÎ'NİN MANZUM HAC SEYAHATNÂMESİ

Fatih KOYUNCU¹

Özet

Bir seyyahın gezip gördüğü yerler hakkında bilgi verdiği eser anlamına gelen seyahatnâmelere Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında sıkça rastlanmaktadır. Klasik Türk edebiyatında sergüzeştname, gazavâtnâme, fetihnâme, esâretnâme ve sefâretnâme gibi bazı türdeki kitaplarda da yolculuk hatıraları bahis konusu olmuştur. Muhtevalarına göre isim alan seyahatnâmeler arasında manzum ve mensur hac konulu eserler önemli yer tutar.

Müslümanlar için dinî bir görev olan hac, İslâm coğrafyasında her yıl nüfus hareketliliği meydana getiren bir ibadettir. Hac vazifesini yerine getiren bazı yazarlar yapmış olduğu bu yolculukları kaleme almışlardır. Hacı adaylarının seyahat izlenimlerini anlatan bu eserler yolculuk sırasında uğranılan yerlerle ilgili bilgi içermesi açısından önemlidir. Bu kitapların bir kısmı bilgi, hatıra, rapor ve rehber mahiyetindedir. Rehber nitelikli hac seyahatnâmeleri, hacca gitmek isteyenler için hem kılavuz olması hem de eser sahibinin yolculuğunu anlatması bakımından önem arz eder. Bu türde kaleme alınmış eserlerden birisi de 18. asır şairlerinden Cûdî'nin, Şâm ve Mekke arasındaki menzilleri konu edindiği manzum seyahatnâmesidir. Söz konusu metinde kaside nazım şekli tercih edilmiş ve her gidilen menzil birkaç beyitle tanıtılmıştır. Bu yazıda hac seyahatnâmelerinden bahsedilmiş ve Cûdî'nin hac manzumesi detaylı olarak incelendikten sonra eserin metni verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Seyahatnâme, Hac, Cûdî, Menzil.

POETIC PILGRIMAGE TRAVELBOOK OF CÛDÎ

Abstract

Travelbook, which means the book that a traveller gives information about the places he visits and sees over, are frequently encountered in Arab, Persian and Turkish Literatures. Travel memories are mentioned in some kind of works, like adventure book, holy war book, conquest book, captivity book, embassy book in Classical Turkish Literature. Poetic and prose pilgrimage travelbooks, named according to their contents, occupy an important space among them.

Pilgrimage, which is a religious duty for Muslims, is a worship that brings population mobility every year in Islamic geography. Some writers who have performed the pilgrimage have written of their travel books. These works, which represent the impressions of pilgrimage candidates, are important in terms of the information given about the places stopped by during the travel. Some of these books are nature of information, remembrance, report, guide. Guide featured Pilgrimage travelbooks have importance both in respect to being a guidebook for those who want to head for pilgrimage and author's narration of his own travel. One of the written works of this kind is the poetic travelbook by Cûdî, who is 18th century poets, talked about the places from Damascus to Mecca. The text at issue was written in the style of eulogium prose and every traveled range were talked several couplet. In this paper, pilgrimage travelbooks were mentioned, and after reviewing in detail poetic pilgrimage by Cûdî, the text of work were given.

Key words: Classical Turkish Literature, Travelbooks, Pilgrimage, Cûdî, Place.

¹ Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, f koyuncu06@gmail.com.

GİRİŞ

Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyahat ile Farsça “mektup, risale” manasındaki nâme sözcüklerinden oluşan seyahatnâme “gezi mektubu, gezi eseri” demektir. Fars edebiyatında “sefernâme” olarak da anılan bu tarz metinler için Arap edebiyatında “göç” anlamındaki “rihle” kelimesi kullanılmıştır. Edebiyatta bir tür olan seyahatnâme, bir seyyahın gezip gördüğü yerler hakkında bilgi verdiği kitap anlamına gelmektedir (Yazıcı 2009: 9). Osmanlı ve İslâm medeniyetinde yolculuk hatıraları çoğunlukla hasbihal, sergüzeştname, gazavatnâme, fetihnâme, menzîlnâme, tarih, tezkire, esâretnâme ve sefâretnâme türleri içerisinde yer bulmuştur (Coşkun 2009: 13).

İslâm tarihinde dört halife döneminden itibaren fetih hareketleri başlamış ve genişleyen İslâm topraklarına Müslümanlar tarafından seyahatler gerçekleştirilmiştir. Yeni beldeleri tanıma ve ilim tahsil etme gibi amaçlarla yapılan bu yolculukların neticesinde seyahatnâmeler kaleme alınmıştır (Yazıcı 2009: 9). Müslüman seyyahlar, gezilerinde başka inançları araştırmak ve çeşitli düşüncelere sahip farklı toplumları tanımak gibi bazı amaçlar da gütmüşlerdir (Dilek 2009: 12). Klasik dönemde yazarların coğrafya ile ilgili kaleme aldıkları eserler, gezginin bizzat tanık olduğu ve gözleme dayanan coğrafya kitabı olmaktan ziyade edebî metinler hâline gelmiştir. Bu eserler bugünkü anlamda coğrafya metni olmaktan ziyade, seyahat kitabı özelliğini daha çok barındırmaktadır. Seyyahların çoğunun bir yazar olması eserlerinde tahkiyeli anlatımı tercih etmelerini sağlamıştır. Bu tür eserlerin telifi 9. asırdan itibaren başlamıştır. İbn Hurdazbih'in (ö. 912-13) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i bunun ilk örneklerindedir.² Dünyanın en ünlü seyyahlarından olan İbn Battuta (ö. 1368-69) bu türe yeni bir anlayış ve üslup getirmiş, ülke ve beldelerin özelliklerinden çok insanların ve halkların durumları, sosyal hayatı, inanç ve gelenekleri hakkında bilgiler vermiştir. 13. asırdan itibaren gerçekleştirilen seyahatler daha çok ilmî amaçlıdır. Bu tür eserlerde müellif önce gittiği yerdeki hocalarını, görüştüğü âlimleri, kütüphaneleri ve ilim meclislerini anlatır. Bazı seyahatnâmelerde ise gezginin otobiyografiye ağırlık verdiği görülmektedir. İbn Haldun'un (ö. 1406) *et-Tarîf bi'bni Haldun ve Rihletihî Garben ve Şarkan* adlı eseri buna örnektir (Yazıcı 2009: 10-11).

Osmanlı toplumunda savaş, memuriyet, ticaret, sürgün, eğitim ve hac gibi vesilelerle yolculuk yapılmasına rağmen seyahatnâme kaleme alan azdır. Farklı yerleri görmek ve anlatmak gibi maksat gütmeyen gezginler, seyahatlerini aynı devlet sınırları içerisinde yapmaları ve ülkenin hâkim olduğu coğrafyanın genişliği gibi nedenlerle hatıralarını yazıya dökmemişlerdir. Buna karşılık Pîrî Reis (ö. 1553) ve Seydi Ali Reis (ö. 1562)³ gibi denizciler, Macuncuzâde Mustafa (ö. 17. yy.)⁴ ve Temeşvarlı Osman Ağa (ö. 1725)⁵ gibi esirler Osmanlı coğrafyası dışında yaşadıklarını anlatmışlardır (Coşkun 2009: 13). Edebiyatımızda seyahatnâme türünde en çok tanınan eser Evliya Çelebi'nin (ö. 1684?) *Seyahatnâme*'sidir. Evliya Çelebi, kitabında kırk yıllık bir zamanda gezdiği yerlerdeki coğrafi, kültürel ve sosyal özellikleri gözlemleyerek anlatmış ve bu alana özgün bir eser

² Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev.) Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Kiremit, *Seydi Ali Reis Mir'âtü'l-memâlik*, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Cemil Çiftçi, *Mâcuncuzâde Mustafa Efendi Malta Esirleri Ser-Güzeşt-i Esîr-i Malta*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Sakin, *Temeşvarlı Osman Ağa Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları 1688-1700*, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008.

kazandırmıştır (Tezcan 2009: 18). Seyahatnâmeler özelde içerdikleri konulara göre isim alırlar. Birçok amaçla kaleme alınan seyahatnâmeler içerisinde hac muhtevalı eserler de yer almaktadır.

1. Hac Seyahatnâmeleri

Arapça “gitmek, yönelmek” anlamlarına gelen hac kelimesi; terim olarak, Mekke’de bulunan Kâbe’yi ve civarındaki kutsal olan özel yerleri belirli vakitte, usulüne göre ziyaret etmek ve yapılması gereken şartları yerine getirmek suretiyle tamamlanan ibadet, demektir (Paçacı 2010: 210). İslâmiyeti kabul eden her milletten insanlar, Müslümanlığın gereği olarak hac vazifesini eda etmiş ve etmektedir.

Her yıl düzenlenen, devamlılığı olan ve bütün İslâm dünyasını ilgilendiren hac organizasyonu; özellikle 1517 yılında Hicaz’ın Osmanlı topraklarına dahil edilmesi ile Osmanlı Devleti’nin sorumluluğu altına girmiştir. Müslümanlar için dinî bir görev olan hac, İslâm coğrafyasında nüfus hareketliliği meydana getiren bir ibadettir. Hac kervanlarının korunması, hac seyahatinde kullanılan güzergâhlarda Arap kabilelerinin itaat altına alınması ve onlara yapılacak aynî ve nakdî yardımların idaresi, kervan giderleri için ayrılan vergilerin toplanması, hac adaylarının ihtiyaçlarının giderilmesi ve hacı toplama merkezlerinin oluşturulması gibi hususlara Kanuni Sultan Süleyman zamanında önem verilmiştir. Ondan önce uygulanan ulak sistemi halk üzerinde bir yük getirdiğinden ulak hükmü yerine in’am hükmü getirilmiştir. Menzillerde verilen hizmetlerin bir kısmı âhâlî tarafından karşılanır ve onlar bir takım vergilerden muaf tutulurdu (Yağcı 2015: 59).

Osmanlı Devleti’nde her yıl farklı güzergâhları izleyerek iki önemli hac kervanı Haremeyn-i Şerifeyn’e (Mekke ve Medine’ye) gidiyordu. Değişik yolları takip ederek Mekke’ye ulaşan hacı adaylarının güvenliği, geçtikleri yerlerdeki idarecilerin sorumluluğu altında idi. Ayrıca her yıl resmî olarak surre alayı gönderilir ve İstanbul-Şâm-Mekke arasındaki güzergâhların güvenliğini sağlamak için tedbirler alınırdı. Surre alayı ve hac kafilesi İstanbul’dan hareket etmeden önce yol üzerinde bulunan taşra yöneticilerine fermanlar gönderilerek gerekli tedbirlerin alınması ve hacı adaylarının zarar görmeden hac farızasını yerine getirmeleri istenirdi (Sak ve Çetin 2005: 202).⁶ Osmanlılar zamanında hac emirliği sayısı ikiye çıkarılmıştır. Bunlardan birinin merkezi Şâm, diğerinin ise Kahire’ydi. Şâm Emîr-i hacc’ı Anadolu, İran, Orta Asya hacılarıyla Halep ve Bağdat gibi bazı Arap vilayetlerinden gelip Şâm’da toplanan hacıların; Mısır Emîr-i hacc’ı ise Kuzey Afrika çevresinden gelip Kahire’de toplanan hacıların Mekke ve Medine’ye olan seyahatlerinden sorumluydu (Atalar 1995: 131-32).

Hac ibadeti Müslüman milletlerin edebiyatlarında çeşitli yönleriyle yer bulmuştur. Türk edebiyatında, özellikle Divan edebiyatında ve Dinî-Tasavvufî edebiyatta bir mazmun olarak yer almış ve bu konuda müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Burada hac ibadetinin cereyan ettiği Mekke ve Harem-i Şerif ile civarındaki Arafat, Mina, Müzdelife gibi hac farızasının yapıldığı mekânlar, Mekke ve Medine’de ziyaret edilen önemli yerler anlatılmıştır. Hac ibadetini konu alan metinler genel olarak “menâzil-i hac” ve “menâsik-i hac” adı altında iki gruba ayrılmıştır. Menâzil-i hac türündeki hac seyahatnâmelerinde gidilen konaklardan bahsedilir, menâsik-i hac eserlerinde ise haccın şartları konu edilir (Yaran 1996: 412). Osmanlı döneminde birçok manzum ve mensur hac

⁶ Ayrıca bk. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, (çev.) Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 34-39

seyahatnâmesi yazılmıştır. Bu eserler; hac el kitabı, rehber nitelikli, hatıra ve rapor nitelikli ve edebî hac seyahatnâmeleri olarak gruplandırılmıştır (Coşkun 2002: 6). Bu kitapların Türk edebiyatında bilinen en eski örneği, Ahmed Fakîh'in (ö. 14. yy.) hacca gidip seyahatini kaleme aldığı *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'sh-Şerîfe* adlı manzum eseridir.⁷ Gubârî (ö. 1566)⁸, Nâlî (ö. 1675)⁹, Seyyid Hasan Rızâ'î (ö. 17. yy.) ve Abdurrahman Hibrî (ö. 1676)¹⁰ manzum olarak hac seyahatnâmesi yazan müelliflerdendir.¹¹ Nâbî'nin (ö. 1712) *Tuhfetü'l-Harameyn*'i bu alanda yazılmış önemli mensur eserlerdendir. Ayrıca Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* isimli eserinin 9. cildinde hac yolculuğunu anlatmaktadır.¹² Bu metinler hacı adayları ve hac rehberleri için önemli bir kaynak olmuştur. Manzum hac seyahatnâmesi kaleme alan yazarlardan biri de 18. asırda yaşamış Cûdî mahlaslı bir şairdir.

2. Eserin Müellifi Cûdî

İnceleme konumuz olan bu manzumenin yazarı hakkında detaylı bir bilgi bulunmamakta; ancak metinden hareketle müellifin kim olduğu anlaşılmaktadır. Şair, manzumenin 260. beytinde dua ederken isminin Lokman olduğunu belirtmiştir. Eserde Cûdî mahlası geçmekte ve manzumenin 1756 yılında kaleme alındığına dair bir tarih beyti bulunmaktadır:

Nigâh-ı şefkât it cânâ senüñdür ' izz ü istiğnâ
Yolında ' ömr ü mâl ifnâ iden el-hâc Loqmân'a

Çü buldurduñ maqâmâtı Hicâz'a evc-i gâyâtı
Suñ ey Cûdî bu mir'âtı derûn-ı dest-i yârâna

Seni Hâk çünki ey Cûdî düşürdi *mazhar-ı cûdî*
Yiter târih için bu didi hâtif nâzeninâne (1169/1756)

Hac manzumesinde, Cugayman Kalesi'ni yaptıran Abdullah Paşa'dan bahsedilmektedir. Eldeki bilgilere göre bu kaleyi 1735 yılında vefat eden Aydınlı Abdullah Paşa 1730-33 yılları arasında yaptırmıştır (Süreyya, I, 1996: 81-82; Coşkun 2002: 18-19).

Bunuñ bânisi ' Abdullâh Pâşâ'dur yaqında tâ

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasibe Mazioğlu, *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'sh-Şerîfe*, TDK Yayınları, Ankara, 1974.

⁸ Âmine Gül, *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı Eserleri ve Menâsik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

⁹ Ahmet Karataş, *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

¹⁰ Bk. Sevim İlgürel, "Abdurrahman Hibrî'nin Menâsik-i Mesâlik'i", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 1975, s. 111-128; Sevim İlgürel, "Menâsik-i Mesâlik", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 30, 1976, s. 49-54.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 7-49.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Menderes Coşkun, age; Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap, haz. Yücel Dağlı vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

3. Eserin Muhteva Özellikleri

Cûdî'nin hac manzumesi, Şâm'dan Mekke'ye kadar olan ve Mekke'de hacıların uğradığı konakların anlatıldığı bir seyahatnâmedir. Metnin başında bulunan başlık, eseri açıklar nitelikte bir ifadedir. Bu Arapça ibareye göre eser bir müftüye hediye olarak nazmedilmiş, metinde Şâm ve Mekke arasındaki konaklar anlatılmıştır. Cûdî, kasidenin teşbib bölümünde şairâne bir bakışla bahçe tasviri yapar. Müellif, baharın geldiğini, bülbüllerin güllerle ays u iştret ettiğini söylemiştir. Bahçede goncalar açılmaya başlamış, çınar el bağlamış, menekşe baharın gelişiyile âdeta sarhoş olmuş, laleler güzellik mülkünün şahı gibi mücevherlerle donanmıştır. Şair, ayrıca bahçedeki zanbak, nergis, karanfil, gelincik ve nesrini de tasvir etmiştir. Müellif, 28. beyitte esas konuya geçiş yaparak hac menzillerini anlatmaya başlar. Cûdî'nin uğradığı hac konakları ve buradaki yerler için verdiği bilgiler şöyledir:

Şâm: Yazar, bahçe tasvirindeki üslupla Şâm şehrini övmekte ve orayı türlü güzelliklerin mevcut olduğu yer olarak betimlemektedir. Ona göre Şâm'ın havası insanın sakinliğini alarak kişiyi divâneye döndürür. Cûdî, Şâm'ın etrafında nehirlerin bulunduğunu ve buranın âdeta cennete benzediğini söyler. Burada birçok sahabenin, evliyanın özellikle Hz. Bilal'in medfun olduğunu ve bazı ziyaretgâhların bulunduğunu bildirir. Ona göre Şâm'ın kelime anlamı her ne kadar "akşam" olsa da burası parlayan bir ay gibidir. Müellif, hac kafilesinin Şâm'da kırk gün konakladığını söyler. Ayrıca, Emir-i hacc Esad Paşa'nın askerleri hazırladığını ve kafilenin yola çıktığını ifade eder.

Hân-ı Tarhâna: Kafile Şâm'dan hareket ettikten bir gün sonra Hân-ı Tarhana denilen yere gelip konaklar. Şairin aktardığına göre burası akarsuyu olan güzel bir beldedir. Ayrıca bu menzilin ahâlisi yumuşak huyludur.

Dile: Cûdî, üçüncü konak olan bu yerde suyun bulunduğunu, yorulan kafilenin birçok ihtiyacını bu menzilde karşılayabileceğini belirtir. Şair, hacıların burada zihnen mutlu olduklarında gönüllerinin de hoşnut olacağını söyler.

Müzeyrib: Yazarın anlattığına göre bir sonraki konak yeri olan Müzeyrib'de güzel bir kale mevcuttur. Hacılara mutluluk verecek bir yer olan bu menzilde geniş, verimli topraklar ve köyler vardır. Cûdî, Müzeyrib ovasını bu özelliklerinden dolayı Harran'a benzetir. Müellif, ahâlinin akşam vakti hacıları ziyaret ettiğini ve burada güzel vakit geçirdiklerini söyler. Cennet gibi bir yer olan Müzeyrib'de suyun bulunduğunu ve bu menzilin insanın kalbine ferahlık verdiğini anlatır. Burada seyredilecek güzel sahraların olduğunu ifade eden Cûdî, Müzeyrib'de birçok gün pazarın kurulduğunu ve alışveriş yapıldığını aktarır.

Mefrak: Cûdî, bir sonraki menzil olan Mefrak'ın susuz bir yer olduğunu belirtir ve hacıların Müzeyrib'den su alarak tedbirli olmalarını tavsiye eder.

'Ayn-ı Zerkâ: Müellifin anlattığına göre yeşil bir meydanı olan bu menzil, insana vatanına gelmiş gibi bir his verir. Kafile buradaki akan nehri görünce o güzel suyundan içer. Cûdî, köhne bir kalesi olan 'Ayn-ı Zerkâ'nın yine de bayındır olduğunu söyler. Şair, buraya gelenlerin yola giderken su tedarik etmelerini tavsiye eder.

Belkâ: Güzel bir yer olan Belkâ ovasında konakladıklarını belirten yazar, bu vadiyi kuru bulduklarını söyler. Şair, burada fazla durmayıp bir sonraki menzile doğru hareket ettiklerini anlatır.

Kal'a-i Katran: Cûdî, hacıların güneşin doğduğu vakitte buraya geldiğini ve Kal'a-i Katran'ı görünce zevkle vezir gibi salına salına yürüdüklerini belirtir. Buradaki kuyunun suyla dolu olduğunu söyleyen şair, hacıların suya kandığı aktarır.

Tâbût Korusu: Müellifin anlattığına göre taşlık ve güzel bir yer olan bu menzilde su sıkıntısı yoktur. Cûdî, buraya geleceklere yiyecek tedarik etmelerini ve bunu yapmayanların sonra pişman olacağını söyler.

'Unayza Kal'ası: Yazar, bu yerin eskiden hacılar için bir menzili olduğunu, kendilerinin ise buraya hâlâ konakladıklarını belirtir. Cûdî'nin anlattığına göre bu menzilde su azdır, kafile kış ayında buradan geçtiği için bu yeri sulu bulmuştur.

Ma'ân: Müellif, onuncu menzil olan Ma'ân'da bulunan iki kalenin mamur olduğunu, burada her türlü yiyeceğin, içeceğin ve ihtiyaç olan her meyvenin yetiştiğini söyler. Cûdî, bu menzilde dinlendikleri süre boyunca rahatladıklarını belirtir. Burada taşlık yerin fazla olduğunu ifade eden yazara göre, Ma'ân'ın dağı ve sahrası temaşa edenleri hayrete düşürür.

Şâm Akabesi: Cûdî, kafilenin burada kumlu bir yer bulup dinlendiğini söyler. Şair, bu menzile geleceklere bir önceki konak olan Ma'ân'dan sularını ve diğer eksiklerini tedarik etmelerini tavsiye eder. Ayrıca, artık çöl arazisinin başladığına, Şâm'ın güzel havasının unutulması gerektiğine dikkat çeker.

Hisn-ı Cugaymân: Yazar, bir sonraki konak olan Cugaymân Kalesi'ni Abdullah Paşa'nın yaptırdığını söyler. Bu kaleyi güzelleştiren Abdullah Paşa'ya dualarda bulunan müellif, gecenin üçte ikisinden sonra buradan hareket ettiklerini anlatır.

Zâtü'l-hacc: Bu menzile Eşmeler denildiğini de belirten şair, burada suyu bol olan bir kalenin bulunduğunu söyler.

Ka'-ı Bast (Kazuk Tutmaz): Cûdî, buraya kuşluk vakti geldiklerini ve konaklama mahalline yerleştiklerini ifade eder. Yazar, bu menzilde suyun bulunmadığını ve su ihtiyacının önceden tedarik edilmesi gerektiğini tenbih eder.

Tebük (Âsi Hurmâsi): Şair, buranın mamur bir yer olduğunu, sağlam bir kalenin ve etrafında birçok evin bulunduğunu söyler. Müellif, Hz. Muhammed'in bu meydanda savaştığını, at sürdüğünü ve kafirleri yendiğini ifade eder.

Megâyir: Bu menzilin kurak ve susuz olduğunu bildiren şair, atlıların bu kayalık vadiden geçerken sıkıntı çektiğini anlatır.

Kal'a-i Haydar: Burada övgüye layık bir suyun ve havanın bulunduğunu belirten Cûdî, bu suyun Nil'den geldiğini iddia eden bir grubun olduğunu söyler. Ayrıca müellifin anlattığına göre Kal'a-i Haydar'da beş tane kuyu mevcuttur.

Birke-i 'Uzmâ: Cûdî, hacıların buraya korkmadan gelmelerini ve suyundan içmelerini tavsiye eder. Ayrıca bu menzilin yağmura muhtaç bir yer olduğunu da belirtir.

Dâr-ı Hamrâ (Pirinç Ovası): Bu menzili inci saçan bir yere benzeten yazar, hacıların önceki konaklardan suyu temin etmelerini nasihat eder. Şair, burada Köşek Kayası'ndan hareket edildiğini ve Medyen topraklarından geçildiğini de bildirir. Derkenarda kafilenin akşam Şakku'l-'acûz'da, gece ise Köşek Kayası'nda ve Medâyin-i Sâlih'de vakit geçirdiği anlatılır.

'Ulâ: Cûdî, kabiledeki hacıların yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını buradan tedarik ettiklerini söyler. Yazarın aktardığına göre bu menzilin nimetleri bol ve yolu selametlidir. 'Ulâ'da karpuz, limon, hurma, yeşillik, arpa ve saman çoktur. Müellif, ayrıca burada oturan insanların dinsiz, hain ve lanetli kimseler olduğunu söyler. Ona göre seçkin Arap kabilesindeki şeytanın ordusunu 'Ulâ'nın halkı oluşturur ve bu menzilde oturan insanlar azaba müstahaktır.

Âbâru'l-ganem: Buraya gelen mutsuz insanların sevineceğini söyleyen yazar, Âbâru'l-ganem'de sağlam bir kalenin olduğunu belirtir. Ayrıca, bu menzildeki suda güzel bir tadın olmadığını da ifade eder.

Vâlide Kuyusu: Yazar, bu menzilin hoş bir yer olduğunu ve burada cana hayat veren bir suyun bulunduğunu ifade eder. Şair, Vâlide Kuyusu'nda mevcut olan güzel suyun içilmesini tavsiye eder.

Hediye Eşmesi: Cûdî, buranın kurak bir yer olmadığını, susayana usanç vermeyecek bir suyunun bulunduğunu belirtir. Ayrıca kafileyi koruyan askerlerin hacılara hastaymış gibi itina göstererek yiyecek verdiğini söyler.

Selâm Kayası: Bu menzildeki havanın ve suyun güzel olduğunu belirten yazar, buradaki dağın ve ovanın insana zevk verecek kadar hoş olduğunu ifade eder.

Vâdî'l-kurâ: Metinden anlaşıldığına göre buradaki bir kuyunun adı Bî'r-i Nasuh Paşa'dır. Cûdî, Selam Kayası'ndan sonra kafilenin bu menzile geldiğini ve suyu bulunan bu yerdeki meydanda konakladıklarını söyler. Müellif, insanın Vâdî'l-kurâ'da unutkanlığa meylettiğinden bahseder. Şair, kafilenin dikenli ve taşlı yolları bulunan sahalardan geçtiğini anlatır.

Medine: Medine şehrine iştiaqla geldiklerini söyleyen yazar, burayı cennete benzetir. Ona göre Medine ölü gönüllere can veren bir yerdir. Buraya ışık saçan âlemin övücü Hz. Muhammed'dir. O'nun ravzasını görenlerin canına feyiz gelir. Cûdî, Allah'a yakarmayı, secde etmeyi ve o dergâha gidildiğinde salât ve selam ederek ziyaret etmeyi nasihat eder. Hz. Ebubekir'in ve Hz. Ömer'in, Hz. Muhammed'in yanında medfun olduğunu belirten yazar, ayrıca Hz. Hamza, Hz. Abbas ve Hz. Osman'ın kabirlerinin ziyaret edilmesini de tavsiye eder. Kafilenin Kubâ Mescidi'ne gelip şükürler ettiğini söyleyen Cûdî, bura hakkında nazil olan "takva üzerine kurulan mescit"¹⁷ anlamındaki âyete de yer vermiştir.

¹⁷ (Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/108)

Âbâr-ı Ali: Yazar, burada kafilenin dinlendiğini, hacıların telbiye getirdiklerini, niyet ettiklerini ve ihrama gireceklerini söyler. Ayrıca, Medine'ye gelen hacı adayları için mikat¹⁸ yerinin Zü'l-huleyfe mescidi olduğunu bildirir.

Şühedâ Makberesi: Şair, Mekke tarafına yönelen kafilenin bu menzile uğradığını anlatır. Yolda biraz zahmet çekildiğini ve havanın sıcak olduğunu belirten Cûdî, güzel bir vadi olan bu yerin bayındır olmadığını, Türklerin ve Arapların bu dar boğazı geçmek zorunda kaldığını söyler.

Cüdeyde: Yazarın anlattığına göre bir köy olan Cüdeyde, kötü huylu ve hırsız insanların bulunduğu bir menzildir. Her ne kadar bazı şeyler çalınsa da kafiledaki suyun ve erzakın bâkî kalacağını söyleyen Cûdî, hacıların birçok köyden geçtiğini anlatır.

Bedrû'l-huneyn: Buranın sakinlerini keskin bir kılıca benzeten şair, Bedrû'l-huneyn halkının Osmanlı Devleti'ne itaat etmediklerini ve bu yerde kafilenin selamet bulmadığını belirtir. Cûdî, bu menzildeki suyun âriflere tat vermeyeceğini de anlatır.

Meymûn Ovası: Müellif, güzel bir ova olan bu yerde bir çeşmenin bulunduğunu, burada konaklayan hacıların uyuduklarını söyler. Cûdî, bu menzilde suyun az olduğunu ve tedarik edilen suyun içildiğini ifade eder.

Cuhfe: Yazarın aktardığına göre şerefli bir menzil olan bu yerin suyu boldur. Herkesin Cuhfe'de ihrama girdiğini belirten Cûdî, burada vakit kaybedilmemesini tavsiye eder.

Kudeyd: Şair, bu menzilde hacıların telbiyeyi dile getirmekten sakınmaları gerektiğini söyler. Cûdî'nin anlattığına göre bayındır olan bu menzilde su az, konaklar ise çoktur.

Uşfân: Müellife göre, güzel bir yer olan bu menzilde hacıların telbiye sesi göğe doğru yükselir. Cûdî, kafiledaki hacıların güzel ve tatlı suyu olan Uşfân'da Allah'ın birçok lütfuna mazhar olduğunu anlatır.

Vâdî-i Fâtıma: Hac kafilesinin güzel vakit geçirdiğini söyleyen müellif, buranın güzel bir vadi olduğunu belirtir. Şair, bu menzilden sonra Kabe'ye yakın olmanın hacıları heyecanlandığını ifade eder.

Beytu'llâh: Cûdî, Kâbe'ye gelmenin heyecanı ve sevinci içerisinde Beytu'llah'taki Bâbu's-selam kapısından içeriye girdiklerini söyler. Selamlar vererek Kâbe'nin siyah örtüsünü gördüğünü, buranın feyizli ve bereketli bir yer olduğunu dile getirir. Yazar, cennetten bir bahçeye benzettiği Kâbe'de tavaf yaptığını anlatır. Beytu'llah'da dört mihrabın bulunduğunu belirten Cûdî, Hacerül-esved'e yüz sürdüğünden, Mültezem, Hatîm, Zemzem kubbesi ve Makam-ı Cebrail'den bahseder. Ayrıca Safâ ve Merve tepelerinde dualar edildiğini de söyler.

Arafât: Terviye gününün¹⁹ sabahında birçok yerden gelen hacıların Arafât'a doğru yola çıktığını anlatan şair, Mina'da öğle namazını kıldıklarını söyler. Müellif, Arafât'a ulaştıklarında burada bir gece misafir kaldıklarını, sabaha kadar zikirle, namaz kılmakla ve Kur'ân okumakla iştigal ettiklerini bildirir. Ertesi gün öğle ve ikindi

¹⁸ Hacca gidenlerin Mekke'ye gelmeden önce ihrâma girdikleri yerlerin adıdır. (Bk. İbrahim Paçacı, "Mikât", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 445).

¹⁹ Arefe gününden bir önceki güne denir. (Bk. Paçacı, *age*, s. 653).

namazını İbrahim Mescidi'nde kıldıklarını belirten Cûdî, Arafât'ta duaların makbul ve ihsanların hesapsız olduğuna dikkat çeker.

Müzdelif: Cûdî, burada sabaha kadar ibadet edildiğini ve o gece uyanık olana Allah'ın zindelik vereceğini söyler. Kafilenin sabah Meş'ar-i Haram'a geldiğini, daha sonra Muhassir Vadisi'nden çabuk geçtiğini anlatır.

Minâ: Yazar, buraya gelen hacıların Cemre-i kusva'ya taş attıklarını, daha sonra kurbanın kesildiğini anlatır.

Beytu'llâh: Cûdî, hacıların kurban kesildikten sonra Kâbe'yi tavaf ettiklerini, zemzem suyundan içtiklerini ve sa'y yaptıklarını söyler.

Müellif, kafilenin tekrar Minâ'ya gittiğini, burada alış-veriş yaptıklarını, Hintlilerin güzel şeyler sattığını, Orta Asya bölgesinden ve Afganistan tarafından gelenlerin pazara iyi ürünler getirdiğini belirtir. Şair, hacıların bir miktar hediye aldıklarını ve burada güzel bir pazarın olduğunu söyler. Yazar, iyi ve eğlenceli bir gece geçirdiklerini, iki gün üç cemreye taş attıklarını bildirir. Cûdî, kafilenin Mescid-i Hayf'ta öğle namazını kıldığını ve üçüncü gün Kâbe'ye doğru yola koyulduğunu anlatır.

Bathâ: Yazar, hacıların burada bir saat konaklayıp, biraz rahatladıklarını ve tekrar Mekke'ye geldiklerini söyler.

Cûdî, hacıların umre yapmak için Ten'im'e gelip ihrama girdiğini anlatır. Hacılar daha sonra Kâbe'de tavaf ve say yapmış, tıraş olarak umrelerini tamamlamışlardır. Müellif, bir hafta Mekke'de kaldıklarını ve artık ayrılık vaktinin geldiğini söyler. Çarşıda hacıların alışveriş yaptıklarını, güzel kokular aldıklarını, Kâbe'ye veda ettiklerini anlatır ve dualar ederek metne son verir.

4. Eserin Şekil Hususiyetleri

Edebî hac seyahatnâmeleri arasında yer alan Cûdî'nin bu eseri, rehber nitelikli manzum bir metindir. Kaside nazım şekliyle yazılan ve 278 beyit olan bu manzumede aruzun “Mefâ' ilün Mefâ' ilün Mefâ' ilün Mefâ' ilün” kalıbı kullanılmıştır. Eserde metnin muhtevası hakkında bilgi verecek nitelikte Arapça bir ibare yer almaktadır. Burada eserin bir müftüye hediye olarak nazmedildiği, Şâm ve Mekke arasındaki konaklardan bahsedildiği ifade edilmiştir. Metinde Arapça ve Farsça kelimelere sıklıkla yer verilmiştir. Bu manzumede bazı arkaik sözcükler kullanılsa da genellikle metnin dili anlaşılır niteliktedir:

Açıl ey gonce-i hâtır kulağ ur 'andelibâna

Dökülsün gülşene bir bir lebinden müdd-i şehdâne

Neşât-efzâ idüp zâtı silüp jeng-i küdürâtı

Muşayqal eyle mir'âtı derûni itme ğam-hâne

Hezârı gör ki gülzâra ser-âğâz itdi reftâre

Firâz-ı şâh-ı eşçâra şu'üd itdi haţibâne

Maḳâm-ı hûb-nevâlarla hoş engâm u şadâlarla

Güzel rengin edâlarla ğinâ gösterdi Ḥassân'a

Şair, kasidenin özellikle teşbib bölümünde yaptığı tasvirlerle sanatını göstermiştir. Öncelikle bu kısımda bir bahçe göz önünde canlandırılmıştır. Cûdî, bahçede bulunan gül, menekşe, zambak, nergis, karanfil, gelincik ve nesrini anlatmaktadır. Müellif, bütün bu tasvirleri yaparken teşhis, tenasüp ve istiare gibi edebî sanatlara başvurmuştur. Şair eserde “âne-âna-ana” sesleriyle zengin kafiye tercih etmiştir. Müellif beyitlerde akıcılığı ve ahengi sağlamak için iç kafiye yer vererek musammat bir kaside yazmıştır. Bazı beyitlerde dize ortasındaki kafiye kelimelerin içerisindeki seslerle sağlamıştır:

Düzüldi çetr-i sulṫânî pür itdi dehri ‘ unvânı

N’ola ṫa‘n itse gör anı zümür-rüd-taḫt-ı ḫâḳâna

Cülüs itdi sa‘ âdetle şeh-i gül aña şevkletle

Niçün ğonca bu ḫâletle varur çâk-i girîbâna

Döşendi yollara dib-â-yı sebze câ-be-câ zibâ

Ki teşrîf ide andan pâdişâh-ı gül mülükâne

Cûdî, hac yolcuğunu anlatırken *Kur’ân-ı Kerîm*’deki âyetlerden iktibaslar yapmıştır. Şair, özellikle konuyla ilgili âyetlere yer vermeye dikkat etmiştir. Cûdî, ayrıca özel isimler zikrederek onlarla ilgili hâdiselere telmihte bulunmuştur:

ṫolanmış sū-be-sū enhâr ki *tecrî teḫtihe’l-enhâr*²⁰

Nigâh it bu leṫâfet var mı cânâ çarḫ-ı gerdâna

Görüp ol *ṫânî işneyn iz hümâ fi’l-ġâr*²¹ ḫaşr olmuş

‘ Ömer ḫâzretleri ile neşir ‘ unvân-ı divâna

Şeb-i firḫat midür işbu zamân çünkim düşüp ayru

Yöneldük Ḥâzret-i Ya‘ ḳûb-vâr pes beyt-i aḫzâna

²⁰ “... içlerinden ırmaklar akan...” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Beyyine, 98/8)

²¹ “...iki kişiden biri olarak (Ebu Bekir ile birlikte Mekke’den) çıkarmışlardı; hani onlar mağaradaydı.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Tevbe, 9/40)

Müellif, esas konuyu işlemeye 28. beyitte başlamış ve bundan sonra didaktik bir anlatıma başvurmuştur. Cûdî, gittiği menzillerle ilgili bilgiler vermiş ve o yeri tasvir etmiştir. Ayrıca menzillere kaç saatte gidildiğini de belirtmiştir. Şair, bütün bunları yaparken okuyuculara önceden alınması gereken tedbirleri sıralamıştır. Daha çok ikiden dokuza kadar farklı sayılardaki beyitlerle gittiği menzilleri anlatmış; özellikle Şâm'ı otuz beyitte tanıtmıştır:

Varınca sâha-i **Tâbüt Korusu**'na gerekdür küt
Tedârik görmeyen mebhût olup tedbîrine yana

Olupdur bu fezâ sengîn daği şulu daği şîrîn
Olur dil-teşnelik teskîn bu sengistânda sükkâna

Şair metinde mahlasının Cûdî olduğunu belirtmiş, ayrıca eserin yazım yılını gösteren bir tarih düşürmüştür. Aşağıdaki beyitte "mazhar-ı cûdî" ibaresindeki harflerin sayı değerleri toplandığında 1169/1756 tarihine tekabül etmektedir:

Çü buldurduñ maķâmâtı Hicâz'a evc-i ğâyâtı
Suñ ey Cûdî bu mir'âtı derûn-ı dest-i yârâna

Seni Hâķ çünki ey Cûdî düşürdi *mazhar-ı cûdî*
Yiter târiķ için bu didi hâtif nâzenînâne (1169/1756)

Mevcut nüshada müstensihden kaynaklanan problemler vardır. Bazı ekler ve atıf vavları yazılmamış, hareke konularak gösterilmiştir. Eldeki nüshada müstensih hatasından ileri gelen yazımlardan dolayı bazı yerlerde metin tamiri yapılmıştır. Şâir, hac seyahatine çıkacak kişilerin istifadesine sunduğu rehber mahiyetindeki bu eserinde yolculuğu iyi anlattığını ve izah ettiğini belirterek kendi üslubunu övmüştür:

Çü buldurduñ maķâmâtı Hicâz'a evc-i ğâyâtı
Suñ ey Cûdî bu mir'âtı derûn-ı dest-i yârâna

İçinden görünür ra' nâ arūs-ı ' âlem-i ma' nâ
Gelür şürîdelik cânâ dil-i sihr-âferînâna

Suñurı mevc-i deryâ-vâr olur dürr ü güher izhâr
Nigâr-ı beyt-i pür-envâr için yâ hey'et-i şâne

N'ola bu tuhfe-i rengin giyerse hil' at-i tahsin

Ki taze güfteler şirin gelür pākize-gūyāna

5. Sonuç

Hac seyahatnâmeleri her yıl birçok Müslümanı ilgilendiren bir yolculuğun anlatıldığı eserlerdir. Bu metinlerde gidilen menzillerin tanınması, halkın durumu ve konak yerinin güvenliği gibi hususlarda bilgiler verilmektedir. Osmanlı Devleti'nde sınırların geniş olması ve yolculuk yapanların daha çok kendi ülke topraklarında bulunması seyahatnâmelerin az yazılmasına neden olmuştur.

Klasik Türk edebiyatında manzum ve mensur birçok hac seyahatnâmesi kaleme alınmıştır. Bu türde eser yazanlardan birisi de 18. asır şairlerinden Cûdî'dir. Kaynaklara bakıldığında müellif hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Eserde şairin adı Lokman, mahlası Cûdî olarak zikredilmekte ve manzumenin 1756 yılında yazıldığını gösteren bir tarih beyti bulunmaktadır. Kendi yaptığı hac yolculuğunda şair, gittiği yerlerdeki menzilin ismini, o yerde suyun bulunup bulunmadığını, konağın güvenli olup olmadığını ve gelecek kişilerin nasıl bir tedbir almaları gerektiğini anlatmıştır. Gidilen her bir menzil birkaç beyitle tanıtılmıştır. Müellif, manzumede akıcılığı sağlamak için iç kafiye yer vererek musammât bir kaside yazmıştır. Şair, Arapça-Farsça kelime ve tamlamalara yer vererek sanatlı bir metin ortaya koymuş ve birçok edebî sanatı da kullanmıştır.

Cûdî'nin hac seyahatnâmesi kafiyeyle dahil olan hacı adaylarının yolculuklarını tasvir etmesi ve konaklama yerleri hakkında bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu eser, 18. asırda Şâm ve Mekke arasında bulunan konak yerlerini ve menzillerin durumunu anlatan edebî bir hac manzumesi olması açısından da mühim görülmektedir.

6. Metin

[53b]

²²منظومتا هديت الى حضرت سيدنا مفتى افندى نال مناه فى ان قريب مسوقة لبيان مراحل مكة من الشام مسطورة فيها على الترتيب

[Mefā' ilün Mefā' ilün Mefā' ilün Mefā' ilün]

1. Açıl ey gonce-i hâtır kulağ ur ' andelîbāna
Dökülsün gülşene bir bir lebinden müdd-i şehdāne
2. Neşâf-efzâ idüp zâtı silüp jeng-i küdürâtı
Muşaykal eyle mir 'âtı derûnı itme ğam-hāne

²² "Müftü Efendi hazretlerine (en kısa zamanda arzu ettiği şeylere ulaşsın) manzum olarak hediye edildi. Şâm'dan Mekke'ye kadar olan konakların beyanı için orada tertib edilerek yazıldı."

3. Hezârı gör ki gülzâra ser-âgâz itdi reftâre
Firaz-ı şâh-ı eşçâra şu'ud itdi hañbâne
4. Mağâm-ı hûb-nevâlarla hoş engâm u şadâlarla
Güzel rengin edâlarla ğinâ gösterdi Hâssân'a
5. Meger tebşîr-i sulţânî bahâr itmek diler anı
Nezâketle açup ma'nî yüzün merd-i suhandâna
6. Ne zibâ fetḥ-i bâb itdi ki bezm-i müsteḥâb itdi
Zihî faşlu'l-ḥiṭâb itdi dönüp tûḫ-i hoş-ḥ'âna
7. Çalup nây-ı beşâretler idüp remz ü işâretler
Ḳurıldı 'ayş u 'işretler çemenzâra nigârâna
8. Şabâ çârüb-ı hâşâki ele aldı ire tâ ki [54a]
Çemen meydânını pâkîze bağıdı devr ü ezmâna
9. Döşendi yollara dîbâ-yı sebze câ-be-câ zibâ
Ki teşrîf ide andan pâdişâh-ı gül mülükâne
10. Düzüldi çetr-i sulţânî pür itdi dehri 'unvânı
N'ola ta'n itse gör anı zümürüd-taht-ı hâkâna
11. Cülüs itdi sa'âdetle şeh-i gül aña şevkletle
Niçün ğonce bu hâletle varur çâk-i giribâna
12. Ğulâm-ı serv-ḳad bâlâya giydürdi yeşil kemḥâ
Gerek ta'vîz için aña girihle tavḳ-ı gerdâna

13. Çınar el bağlayup çâker gibi tırmuş ayağın ter
Kıyâma tıracağ demler irişmişdür dırahtâna
14. Nazar kııl şun^ç -ı Cebbâr'a kudüm-ı hayl-i ezhâra
Müretteb şahın-ı gülzâra çekildiler levendâne
15. Benefşe geldi kök serhoş şalup başın düşüp bî-hüş
Sezâmı eyle bir kez güş bu bezm-i pâk-i sekrâna
16. Muraşşa^ç jâleden gevherle giymiş lâleler efser
Bu kâmetle n'ola beñzerse şâh-ı mülk-i hübâna [54b]
17. İder kadd-i dirâz ile kanâ^ç at bir piyâz ile
Kâbâ-yı berg [ü] sâz ile bu bezme geldi lertzâne
18. Dilâverlikle ser sünbül çeker nice nefer sünbül
İdüp fikr-i zafer sünbül irişdi evc-i rüçhâna
19. Elinde tığ ile süsen giyüp çinî-cebe cevşen
Bahâdırlıkladur rüşen şalâ Sâm u Nerimân'a
20. Tutar çün şeyh^ç aşâ zanbağ yed-i beyzâ ile el-ħağ
Bu ç aşr içre nazîr ancağ budur Mûsâ bin²³ ç İmrân'a
21. Gözi açık veliyyu'llâha beñzer nergis-i şehlâ
Nigâh eyler sülük erbâbına himmetle pîrâne

²³ Metinde "İbn" şeklinde yazılmıştır.

22. aranfil hoş-ırâm olmiş meger şadru'l-kirâm olmiş
Anuñun itirâm olmiş bu rind pâlak u dâmâna
23. Ru-ı cânâna dâ'im ser-fürü itmekde nîlüfer
Piyâde başla bu 'arşa-i dehr ire ferzâne
24. şaâyıqlar reh-i Nu' mân'a dikmiş lâle-i amrâ
Diler kim ola mâlik vara ilîm-i Bedaşân'a
25. ınâb-ı sebz ile nesrîn urupdur ayme-i zerrîn [55a]
Meger hem-sâyelik âyîn olupdur bunda reyâna
26. Güşâde süfre-i hâle utar la' lîn-ade jâle
Baan keyfiyyet-i hâle alup 'ibret aîmâne
27. 'Aceb mi ey dil-efgende olursa andeler sende
Leb-i 'işret ü gülşende düşündür dâm-ı dendâne
28. Meger kim kişver-i şâm'un o cây-ı cennet-ařâmuñ
Hevâsı aldı ârâmuñ gezersin şöyle dîvâne
29. Ne üb ilîm-i urremdür ki her semti müsellemdür
Dinür 'öme bedel demdür şafâsı gelse i' lâna
30. Ya meydân-ı emenzâra şu kim dil-teng olup vara
Gele vecdiyle güftâra fera-baş ola cîrâna

31. Tolanmış sū-be-sū enhār ki *tecrī taḥtihe 'l-enhār*²⁴
Niğāh it bu leṭāfet var mı cānā çarḥ-ı gerdāna
32. Ne deñlü olsa dil ḥāmūş mey-i sevdā ile medhūş
Tola envār ile ger gūş ura engām-ı murğāna
33. Çü nergis olmadum beste baḳan her şūḥ-ı ser-meste
Bu Firdevs içre nevreste olan varan ğilmāna [55b]
34. Ki bu bir ḥūb ḥüccetdür dinürse Şām'a cennetdür
Cinān bundan ' ibāretdür baḳınca ğayrı büldāna
35. Riyāzı bāğ-ı ' Adn-āsā bitürmiş sidre vü tūbā
N'ola enhār-ı istiğnā şatarsa āb-ı ḥayvāna
36. İçüp germ ol şafāsından zülāl-i *ğayri āsinden*²⁵
Nesīm-i dil-ğüşāsından gelür enfās u rūḥāna
37. Bu yerler gevher-i ecsād-ı pāk-i enbiyāya tā
Olalı ma' den-i me 'vā iderler ta' neler
38. Nice aşḥāb u āl anda hezār el-ḥaḳ Bilāl anda
Daḫi ğayb-ı ricāl anda var ol pākize dūnyāya
39. Bu ḥāk-i aḳdes oldı çün şadef-veş dürr ile meşḥūn
Sezādur mā-ḥaşal maẓmūn olursa ebr-i nīsāna

²⁴ "... içlerinden ırmaklar akan..." (*Kur'ân-ı Kerîm*, Beyyine, 98/8)

²⁵ "... (orada) bozulmayan (su ırmakları)..." (*Kur'ân-ı Kerîm*, Muhammed, 47/15)

40. atı odur ziyâret-gâh yoğ anlar gibi  âlî-câh
 Azîm ecr olur  inda'llâh ziyâretle cezîlâne
41. uşuşâ Câmî' -i ekber ziyâ-bağşâ-yı baır u ber
Mu' allâ-cây-ı peygâmbere riyâz-ı rûh-ı reyhâna
42. Varup deryâ gibi cûş it ma' ârif sâğarın nûş it [56a]
Riyâ re'yin ferâmûş it nişin ol bezm-i şeyhâna
43. Fenâfi'llâh olup iste beķâ âheste âheste
Saña ey merd-i dil-ğaste budur ancağ şifâ-ğâne
44. Dem-i  İsâ mıdır gûyâ Ğudâ-yı Ğazret-i Yağyâ
Bulur her demde dil iğyâ irer cāvîd dermâna
45. Ol eyvân-ı sa' âdetde ser-efrâz ol  ibâdetde
Ol arz-ı uds-i  izzetde bağılmaz ada vü şana
46. Fezâ-yı feyz-i Yezdânî disem ol şağna erzânî
 İbâdetle utar anı görenler dâne-rîzâne
47. Dil-i mü'min gibi  inâyetle bu gencîne-i vüs' at
Dimez Ğasbî ider himmet dağı İrân u Tûrân'a
48. Yed-i beyzâ mişâli ağ menâr ile bulup revnağ
Şalar âfâka nûr el-ğaç yaraşmaz faız-ı kitmâna
49. İçinde odur  âkifler derûnı pür-ma' ârifler
Bunuğ gibi leğâ'ifler yanuğda dâr-ı dünyâna

50. Ki nûrî irse şâm eفزün olur    lem olur meşh n
Cem l artarsa anu n n maĥald r m h-ruy na [56b]
51. Bulunmaz ey g n l Ő m-ı Ő r f n medĥ   enc mı
N'ola Ő m olsa anu n n mı naz r kıl m h-ı t b na
52. Bu Ő hr i re hil l- s  olup neŐv   nem -efz 
 riŐd k ma lab-ı   al -yı c Ő n u ĥur Ő na
53. Ő def-veş bir sa   det-g hı Ő yle eyled k me'v 
Ki ird k c n d r-i yekt  Ő f dan bezm-i fa l na
54. Gi urd k r zg r anda id p kırk g n kar r anda
Dil-i ĥ liŐ-   y r anda d ner   uzlet-niŐin na
55.  k met c n tam m oldu   azimet ber-kıy m oldu
Dil ol dem Ő d-k m oldu ser- g z itdi cev na
56. Ba up mecm 'a-i z de  amusın itd n  m de
 olist nı get r y de yoĥ anda k ĥ u k Ő ne
57. Sa   detle Em r 'l-ĥ c Esed P Ő -yı gevrer-t c
Naz r kıl   asker n iĥr c iderken resm     unv na
58. Bu dem teŐy 'i -i ehl 'Ő-Ő m ider maĥŐer g nin i' l m
Zih  cisminde Ő abr  r m olan perĥiz-k r na
59.  ı up P Ő -yı t ĥ- r  aradan ge di bir g n t  [57a]
Biz mde irtesi me'v mız oldu **ĥ n-ı Tarĥ na** (5 s 'at)

60. Ne ra' nâ kıaryedür âbı revân nerm ehl ü aşhâbı
İrişür pertev ü tâbı ser-i ümmîd-vârâna
61. Bu yerden oldılar zâ'il kamu hüccâc-ı rüşen-dil
Dile nâmında bir menzilde kunduğ cümle mîrâne (11 sâ' at)
62. Bu da bir şulu köydür ey ahî var anda ekşer şey
Olur pejmürde diller hay şafâ geldikçe ezhâna
63. Çü bundan eyledük riğlet olur der-hâtır emniyyet
Ne yerden gösteren vuşlat gör imdi cümle merdâna
64. Müsemmâdur **Müzeyrib** nâmına bir kal' a-i ra' nâ (8 sâ' at)
Meserret-bağş olur cânâ bu menzil dil-figârâna
65. Kıtı vâsi' fezâsı var ahâlisi kûrâsı var
Kıtı münbit ovası var müsemmâ ism-i Hârân'a
66. Gelür ekşer ahâli şâm idüp hüccâcla iğdâm
Müzeyrib'de birez eyyâm iderler zevk-ı ahÿâna
67. Behişt-âsâ hevâ anda revân âb u safâ anda
Gelür kalbe cilâ anda döner her müşkil âsâna [57b]
68. Var anda lâyıq-ı seyrân güzel şahrâ güzel meydân
Nigâh it aña ' urebân²⁶ gelürler hõd-pesendâne
69. Re'is olanları bir bir alurlar şurreler yir yir

²⁶ Vezin gereği "urbân" kelimesi "urebân" olarak okunmuştur.

- ‘Abâdur hil’ at-i fâhîr bularda câme-püşâna
70. Bu yerde niçe gün ey yâr olur bey’ ü şîrâ derkâr
Çatı gümrâh olur bâzâr irişür hadd-i tuğyâna
71. Bugünde de’b ödünç almak diyü hüccâcını muṭlaḳ
Giriftâr eylemekdür maḳşad-ı aḳşâ şütürbâna
72. İrişdi oturaḳ ğâyâta yüz gösterdi yol güyâ
Yine râha yöneldük yapışup dâmân-ı tükânâ²⁷
73. Varup **Mefrak** diyü bir menzile çarb eyledük mesken (13 sâ’ at)
Şusuzdur bu konaḳ bil sen haber vir sîne-süzâna
74. Müzeyrib’den götürsin âb ki bulsun râhat üzre ḥ’âb
Diye tûbâ lehu aḥbâb bu yerde şaḥs-ı reyyâna
75. Bu kez bir şaḥn-ı ḥadrâda fezâ-yı ‘**Ayn-ı Zerḳâ**’da (13 sâ’ at)
Konanlar def’ -i süzâda şanurlar irdük evṭâna
76. Görince nehrini cârî hem anda âb-ı bisyârî [58a]
İçüp ol Kevşer-âşârî şafâlar geldi vicdâna
77. Hişârî köhnedür ammâ yine şenliklidür cânâ
Götür Zerḳâ’dan ey dâna şu dönme ḥ’âr u nâdâna
78. Çü bundan oldu rihletler çekildi yolda zaḥmetler
Velî Haḳ virdi ruḥşatlar kamu üftâde-ḥîzâna

²⁷ Der-kenâr: “Bu iki menzil arasında bir menzil var, Ramte. Müzeyrib’e dört sâ’ at, anda konaḳ oldu.”

79. Varup şahrâ-yı **Belkâ**'ya konup bir cây-ı ra' nâya (16 sâ' at)
Bu me'vâ-yı dil-ârâya irişdük çünki rindâne
80. Qırı bulduq bu vâdîyi gel it taqdîs o Hâdî'yi
Dağı yâd ' ays u şâdîyi bu elîf-ı firāvâna
81. Bu vâdîye vedâ' itdük kamu bây u gedâ gitdük
Tulü' -ı şems ile yetdük nişîmen-gâh-ı **Qatrân**'a (10 sâ' at)
82. Gören **Qal' a-i Qatrân**'ı alur zevk u sürür anı
Hıramânî hıramânî varup aña vezîrâne
83. Hüşüşâ birkesin pür-âb bulan hüccâc olup sîrâb
Şusuz bulduqda çün murgâb gel âgâz itme efgâna
84. Ne deñlü birkeli menzil var ise qal' ası var bil
Aña göre tefekkür kıl nedâmet çekme noqşâna [58b]
85. Varınca sâha-i **Tâbüt Qorusı**'na gerekdür kıt (14 sâ' at)
Tedârik görmeyen mebhût olup tedbîrine yana
86. Olupdur bu fezâ sengîn dağı şulu dağı şîrîn
Olur dil-teşnelik teskîn bu sengistânda sükkâna
87. 'Unayza **Qal' ası** hüccâca sâbıqda olurmuş câ (14 sâ' at)
Velî biz qonmaduq hâlâ bakup Pâşâ-yı zî-şâna
88. Bu yerde hem şuyı ekşer bulunmaz diyü söylerler
Şulu bulduq velî bizler çü râst geldük zemistâna

89. İrer menzil onuncıda **Ma'ân**'a olma rencide (8 sâ' at)
Güşâd olsun dil ü dide Ma'ân isminde im'âna
90. Var iki kal'ası ma'mûr huşûşa kal'ası maḥşûr
Gören hüccâc olur mesrûr varur yârân yârâna
91. Ki me'kûlât [u] meşrûbât biter her mîve-i ḥâcât
Bu mevzi' de dime heyhât deneyüp ḥabb-ı rümmâna
92. Mekîn in mekân olduḡ biraz râḥat-resân olduḡ
Yine yola revân olduḡ neşâtila civânâne
93. Bu râhuñ seng ü ḥârâsı pür olmuş taḡ u şahrâsı [59a]
Virür seyr [ü] temâşası taḥayyürler nigeḥbâna
94. İnüp **Şâm 'Akabesi**'nden tutup bir kumlu yer mesken (16 sâ' at)
Ḳonup itdük dili rûşen bu rîgistân u yeksâna
95. Ma'ân'dan eyle şü taḥmîl daḡı her eksigi tekmîl
Eger ḡaflet idersen bil dönersin bunda bî-câna
96. Unut ḡayrı hevâ-yı Şâm'ı çünki ey dil-i şeydâ
Budur merḡale-i ülâ arâzi-i çölistâna
97. Yine 'azm-i sefer kılduḡ bu yerden de güzer kılduḡ
İrişdüḡ pes nazâr kılduḡ bu kez **Ḥısn-ı Cuḡaymân**'a (13 sâ' at)
98. Bunuñ bânîsi 'Abdullâḡ Pâşâ'dur yaḡında tâ
Sezâdur çün Mesîḡ ihyâsı gelse dilde destâna

99. İden oldur hem âb u tâb ile bu ƙal' a-i şādāb
‘ Aceb mi olsa fetḥü'l-bāb aña ravzāt-ı Rıdvāna
100. Yine dil-murg[ı] per açdı ‘ umūmen ƙāfile göçdi
Çü şülşi gicenüñ geçdi görindi çeşm-i yaƙzāna
101. Ƙanādīl-i nişān- ārāsı **Zātü'l-ḥacc**'uñ ez-me'vā (8 sâ' at)
Dinürse **Eşmeler** aña gelür nāmı nümāyāna [59b]
102. Bu bir gāyetle şulu ƙal' adur şanma anı mühmel
Bulardan baytar anı gel dönüşde al ƙo hicrāna
103. Yine ‘azm eyledük rāha vedā' hem bu güzer-gāha
Tevekkül itdük Allāh'a seferden bize pervāne
104. **Ƙazuk Tutmaz**'a ya' ni **Ƙa' -ı Bası**'a daḥve-i kübrā (12 sâ' at)
Nüzül itdük ƙamu ḥüccācla bār-ḥāne bār-ḥāne
105. Şuyı yoƙdur bu şahrānuñ bu cāy-ı ferruḥ-ercānuñ
Götürdilerse şu cānuñ ifāza bu beyābāna
106. Göçüp bundan da bir cāya **Tebük ü 'Aşi Ḥurmā**'ya (8 sâ' at)
Pes ol şenlikli me'vā'ya varup ƙonduƙ edībāne
107. Yapılmış ƙal' ası muḥkem var eṭrāfında evler hem
Düketmeye şuyın ‘ālem içüp içürse ḥayvāna
108. Ve bunda Şāh-ı mevcūdāt sürüp meydāna bi'z-zāt at
Niçe küffārı ƙıldı māt gāzā itdi dilirāne

109. Bu kez menzil muğâyirdür daği nâmı **Megâyir**'dür (12 sâ' at)
Ki bir odsız şusız yerdür gerek kayd ehl-i iz' âna
110. Çün olduk rihlete bâdî bi-emri'l-**Qâdiri**'l-**Hâdî** [60a]
Geçüp bir sahrili vâdî ne şikletlerle fürsâna
111. Görindi **Qal' a-i Haydar** o fâtu'l-'ilmi'l-aḥḳar (6 sâ' at)
Olup şâd üştür [ü] ester gelürse ṭan mı gâltâna
112. Bunun âb-ı ḥayât-efzâsı medḥe yaraşur ḥaḳkā
Çıkar dollâb ile ammâ aña varmañ mı seyrâna
113. Dimişler emr ile **Ḥak**'dan bu âb ba' zılar şekden
Gelür Nîl-i mübârekden velî gelmez bu bürhâna
114. Cuğaymân' uñ Tebük'de **Zât-ı ḥacc**'uñ birkesi meşnâ
Bunun beşdür velî cânâ getür taḥrîr ü tibyâna
115. Gel imdi **Birke-i 'Uzmâ**'ya ey ḥuccâc bî-pervâ (18 sâ' at)
İç âbından şerâb-âsâ şalâlar eyle zam 'âna
116. Velîkin bunda her bârı bulunmaz âbuñ âşârı
Ki muḥtâc eyledi Bârî bunı imdâd-ı bârâna
117. **Pirinç Ovası** dirler **Dâr-ı Ḥamrâ**yıçun itdük câ (18 sâ' at)
Gerekdür şu daği cânâ tedârik aña varana
118. İfâza eyledük bizler buña min **Qal' ati**'l-**Ḥaydar**
Nazarda bu fezâ beñzer bir eyvân-ı dür-efşâna [60b]

119. Göçüp Köşek Kayası'ndan daği Medyen fezâsından²⁸ (18 sâ'at)
Alup 'ibret esâsından nazar eyle bu vîrâna
120. 'Ulâ'ya vardılar hüccâc olup cümle maṭâyâ ac (5 sâ'at)
Alur zâduñ olan muḥtâc çü lâzım ḥâcet insâna
121. Bulur rızkında vüs'atler tarîkında selâmetler
Bu yerlerde bu ni'etler gelür mi ḥadd-i imkāna
122. Turunc u ḥabḥab u leymün daği ḥurmâsı gûn-â-gûn
Başkarken oldu göz meşḥûn ota arpaya şamana
123. Bunuñ sükkânıdır bî-dîn ḥıyânet u la'net-âyîn
Bulardur ḳavm-i mümtâzın cünüd İblîs-i düşmâna
124. Yigirminci konağdur bu 'azâba mâ-şadağdur bu
Bulara müsteḥâğdur bu ne yerdür ehl-i 'udvâna
125. Şu kim şu başını tenhâ bulup ğusl eyleye ivâ
Tekâzâ itmege ya vara naḥlistâna aldana²⁹
126. Pes **Ābâru'l-ġanem**'de hem dil-i nâ-şâd olur ḥurrem (5 sâ'at)
Var anda ḳal'a müstaḥkem urulmuş dest o bünyâna

²⁸ Der-kenâr: "Aḥşâm âvânı Şaḳḳu'l-'acûz'da olup yatsu avânı Köşek Kayası'ndan andan da oldu Medâyin-i Şâliḥ'de oturağ oldu."

²⁹ Der-kenâr: "'Ulâ ile Ābâru'l-ġanem râhından gitmeyüp Medâyin-i Şâliḥ'den Şaḥrâ-yı Ḳaṭrân'a gidilüp bir kaç sâ'at Şaḥrâ-yı Ḳaṭrân'da eglendi. Medâyin-i Şâliḥ'den Şaḥrâ-yı Ḳaṭrân 16 sâ'at. Şaḥrâ-yı Ḳaṭrân'dan Vâlîde Ḳuyusu 16 sâ'at."

127. Velîkin âbinuñ bir hoş mezesi yoğdur etsen nüş [61a]³⁰
Giceyle h̄âb ile h̄âmûş olup düş olma h̄üsrâna³¹
128. Gel imdi **Vâlîde Kuyusu** bir hoş yerdedür dil-cû (8 sâ'at)
Ne dil-cû dil-güşâdur bu bu yolda bundan i' lāna
129. Ya âb-ı cān-fezāsı cûd olupdur eltafu'l-mevcûd
Anı nüş it odur mağşûd tarîk-ı hacda mihmāna
130. **Hediyye Eşmesi** bir şulu mevzî' dür dağı otlu (17 sâ'at)
Velî şuyı degül tatlu ğınāsı yoğdur 'atşāna
131. Buña dek zād ile hālā gelüpdür Cerdecî Pāşā
Olup cān-bağş u rûh-efzā şunar h̄üccāca bīmāne
132. **Selām Kayası**'nı³² andan göçüp itdük bugün mesken (16 sâ'at)
Meserretle gelür bundan dil-i ğamġin nālāna
133. Güzel âb u hevāsı var güzel zevğ u şafāsı var
Güzel kûh [u] fezāsı var aña müjde varan cāna
134. Göçüp bundan dağı cānā ilā **Bi'r-i Naşûh Pāşā** (10 sâ'at)
Anı da bir şulu meşvā bulup konduğ o meydāna
135. Çün olduğ bu yere nāzil kāmımız oldu rüşen-dil
Konağ yiri iken **Vādî'l-kurā** tuş oldu nisyāna [61b]

³⁰ Der-kenār: "Ābār-ı Ğanem'den Zümrüd Kāl'ası gelür; ammā şuyı yoğdur. Sâ'at 14."

³¹ Der-kenār: "Zümrüd Kāl'ası'ndan Vâlîde kuyusu, sâ'at 8."

³² Der-kenār: "Buña Fağhleteyn dağı tesmiye olunur."

136. Giderken yollara şahrâ-be-şahrâ hâr ger hârâ
Bu dem nûr-ı risâlete nigâh it şanma efsâne
137. Derûn-ı dil çekerken âh ne fazl itdi bize Allâh
Medîne şehrine nâgâh irişdük iştiyâkâne (17 sâ' at)
138. Gelüp yolda münâdîler tarîk-i Hakk'a hâdîler
Dil-i pür-şûha şâdîlerle girdük kûy-ı cânâna
139. ' Aceb gülşendür ol gülzâr ki *tecrî tahtîhe'l-enhâr*³³
Gelür mürde dile âşâr irince ol gülistâna
140. Resûl-i fahr-i ' âlemdür nebiyyi *mâ-tekkaddemdür*³⁴
Güzîn-i ibn-i Âdem'dür şalan pertev bu eyvâna
141. Gör ol ravza-i cennâtı irer câna füyûzâtı
Hakk'a anda münâcâtıla secde eyle şükrâne
142. Derünüñ şâdkâm eyle şalât ile selâm ile
Huzûrında kıyâm eyle var aña olma bigâne
143. O dergâhı ziyâret kıl diyüp yarın şefâ' at kıl
Dırâz-ı dest-i nuşret kıl meded garç oldum ' işyâna
144. Celâlî heybeti züvvârûñ itse şalbine îvâ [62a]
İrer elbette lerziş hânâ-yı burc-ı ebdâna

³³ "...içlerinden ırmaklar akan..." (*Kur'ân-ı Kerîm*, Buruc, 85/11, Muhammed 47/12, Bakara, 2/25)

³⁴ "...geçmişte olan..." (*Kur'ân-ı Kerîm*, Fetih, 48/2)

145. Velîkin nefha-i ‘anber-şemîm-i luţf-ı Peyğamber
Şu resme sâğar-ı Kevşer şunar dil-süz huzemâne
146. Ki nârı eyleye gülşen dökülse cür‘alar andan
Şadef-veş oladur ma‘den irişse şâh-ı mercâna
147. Görüp ol *şânî işneyn iz hümâ fi’l-gâr*³⁵ haşır olmuş
‘Ömer hazretleri ile neşir ‘unvân-ı dîvâna
148. K’anuñla erba‘în oldı ricâlü’l-ğayb iken aşhâb
Pes istihsân u istişhâb idüp da‘vâda haqqâna
149. Çıkarđı hâricine kenz-i hafıy dîn-i İslâm’ı
Veyâhüd dürr-i yektâyı çıkarđı daldı ‘ummâna
150. ‘Aleyhimü’ş-şalâtü ve’s-selâm ey nâşır-ı İslâm
‘İmâdü’ d-dîn idiler kubbetü’l-islâm u imâna
151. Resül-i kibriyânuñ duhter-i pākîzesi ya‘ni
‘Aliyyü’l-murtażâ’nun zevcesi ol fahr-i nisvâna
152. Var o hücre-i aqdesde gel eyle ziyâret pes
Saña tâ ki şefâ‘at-res ola varduqda mîzâna [62b]
153. Müşâhidler ne deñlü var ise itdük ziyâret tâ
Huşuşâ Hamza vü ‘Abbâs ‘Oşmân İbni ‘Affân’a

³⁵ “...iki kişiden biri olarak (Ebu Bekir ile birlikte Mekke'den) çıkarmışlardı; hani onlar mağaradaydı.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Tevbe, 9/40)

154. **Ḳubā'**da *mescid üssise 'ale't-taḳvāda*³⁶ bir meclis
Olup *tā'* at için şükürler itdük ol şāna
155. Ḳoyup çıḳduḳ bu gülzārı tūtarken semt-i reftārı
Görindi çeşme **Ābār-ı 'Alī** ḳarşudan ümmāne (2 sâ' at)
156. Avānı oldı ol sâ' at ḳonup ḥalḳ oldılar rāḥat
Kimi telbīye vü niyyetle döndi bunda 'üryāna
157. Kütübde Zü'l-ḥuleyfe nāmına mazḥar budur cānā
Bu mīḳāt ey dil-i dānā Medīne ehli olana
158. İdüp bundan güzer yine yöneldük Mekke süyına
Şühedā Maḳberesi'ne yetürdük āb ile dāne (13 sâ' at)
159. Velī yolda birez zaḥmetle geldi ḥalḳa germiyyet
Bulur şol kimseler rāḥat bulaşmazlar muḡaylāna
160. Bu bir vādī-i zībādur velikin şenligi nādir
Gidüp andan daḫi bir bir tevekkül üzre Deyyān'a
161. Geçüp Türkī vü ger Tāzī bu kez bir teng boḡazı [63a]
Gel ey raḥmet ser-efrāzı³⁷ gözüñ aç olma mestāne
162. **Cüdeyde** nām bir köye bir ehl-i düzd ü bed-ḥūya (13 sâ' at)
İrişdük çünki ol süya şıḡın Ḥallāḳ-ı ekvāna

³⁶ “...takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit...” (*Kur'ân-ı Kerîm*, Tevbe, 9/108)

³⁷ Metinde “ser-firāzı” olarak yazılmıştır.

163. Anuñ şuyı vü erzâkı qalır biñ alsalar bâkı
Gerekdür anda âfâkı metâ'ı üzre pervâne
164. Pes andan 'azm-i rāh itdük niçe köyden köye gitdük
Unutma n'eyledük n'itdük o dem bıttıh-i 'urbāna
165. Bu kez hüccācla **Bedrî'l-huneyn**'i eyledük menzil (11 sâ'at)
Anuñ sükkāmı ey 'âkıll ne beñzer tığ-ı bürrāna
166. Ne buldıq anı vüs'atle sa'âdetle selâmetle
Velî ehl-i içâ'atle degildür Āl-i 'Oşmān'a
167. Cüdeyde'ye dağı Bedre varan irdüm şanur kadre
Şuyında lîk yoq zerre qadar zevk ehl-i 'irfāna
168. Sebîl-i muşsin **Meymûn Ovası** bir güzel hāmûn (16 sâ'at)
Gidenler ħ'âb ile efzûn ider ihsân-ı bābāne
169. Haşîş-i vâfir a'rabîlerinden al velî âbı
Bulınmaz lîk erbâbı tedârikle şuya qana [63b]
170. Şulıdur qarye-i **Dâbık** ki nāmı **Cuĥfe**'dür sâbık (14 sâ'at)
Şerîf itmîş anı Ĥâlîk gerekdür ĥürmet ihvāna
171. Budur şāmilen-i mîkāt gözet fevt olmaya evkāt
Gir iĥrāma dile ĥacāt kamu evrāk-ı ağısāna
172. Pes anda eyledi iĥrām kamu hüccāc-ı ĥaş u 'ām
Müyesser eyleye itmām Ĥudā bu emn ü emāna

173. **Ğudeyd**³⁸ nâm bir menzilde olduĒ ba' dehu nâzil (12 sâ' at)
ŞaĒın telbiyyeyi ey dil dilûnden Ēamu merdâna
174. Bu da Şenlikli bir yerdür Şuyı erzâni vâfirdür
Ğonaklar cümlesi birdür varınca tâ ki 'UŐfâna (13 sâ' at)
175. Anı de bir güzel me'vâ bulup murĒ-ı dil-i Şeydâ
Şadâ-yı telbiyyeyi tâ yetürdi evc-i keyvâna
176. 'Aceb Şîrîn hoş âbı var ki nûş itse dil-i efĒâr
Olur mesrûr Ēuvvet-dâr irer elĒâf-ı Sübhân'a
177. Sa'âdetlerle **Vâdî FâĒıma**³⁹ Ēün bize oldu câ (12 sâ' at)
Güzel 'ıyŐ eyledük aĒbâb ile anda emîrâne
178. Ne hoş vâdîdür ol vâdî k'ola anda feraĒ Őadî [64a]
Hezârân müjde yâ bādî Şükürler eyle Yezdân'a
179. YaĒındur Ka'betu'llâh'uñ yolu ol yüce dergâhuñ
'Aceb bu mañŐıb-ı câhuñ irer mi zevĒi pâyâna
180. Gel ey dil imdî nâlân ol reh-i maĒŐûda püyân ol
Ēarabla eyle Ēandân ol bu in'âma bu iĒsâna
181. Ne devletdür nişâr olmaĒla **Beytu'llâh**'a câr olmaĒ (6 sâ' at)
Anuñla der-kenâr olmaĒ Şeb-i vuŐlatda rindâna

³⁸ Metinde "Ğudeyde" Şeklinde yazılmıştır.

³⁹ "Vâdî-i FâĒıma" vezin gereĒi "Vâdî FâĒıma" olarak yazılmıştır.

182. Geçüp tezkâr sâ'îkden tecerrüdle 'alâ'îkden
Girüp ihrâma râ'îkden irişdük şimdi bu âna
183. Çün ihsân irdi Mevlâ'dan bize ol kıadr-i a'lâdan
Duğul itdük mu'allâdan piyâde müstemendâne
184. Melâ'ik-vâr o dergâhı o beyt-i Hâzretü'llâhı
Görüp bu nefsi-gümrâhı baş egdi emr ü fermâna
185. Varup Bâbu's-selâm'ından Hâlîlü'llâh maqâmından
Olup kemter gulâmından didük sem' emr ü fermâna
186. Gelüp peyk-i şabâlarla selâm u merhabâlarla
Siyâh atlas kabâlarla çeküp kendüyi pinhâna [64b]
187. Didî ey pür-sürür sür benem ol mağz-ı 'ayn-ı nür
Çü lâbüd rüz olur deycür girer târ-ı şebistâna
188. O beyt-i mağz-ı nür-ı Hâk ne tâbân eylemiş mutlak
Ki feyzi olısar revnağ-fezâ mihr-i dıraşşâna
189. Baş indir şıdqla ol nür-ı 'ayna nitekim ebrü
K'anuñ müşgîn gubârı tütüyâdur hür [u] gılmâna
190. Ne haletdür bu eyvâna tavâf için varan câna
Döner yâ peyk-i sulţâna veyâ serv-i hırâmâna
191. Yaraşur gülşen-i cennet disem ol şağna bî-minnet
Kim oldur melce'-i 'izzet sa'âdet reh-nümâyâna

192. Görenler sidre-veş peyvend esâîñüñ olur dil-bend
Çanādîlin tutar mânend anuñ gülhâ-yı ħandâna
193. Mü 'ezzinhâ-yı ħüb-âvâzelerdür bülbül-i gÿyâ
Buları gÿş iden ħaħħâ döner ser-mest ü ħayrâna
194. Hem anda çâr mihrâbı bilür ehli vü aşħâbı
Görür altunlı mîzâbı ħizâ mihrâb-ı nu' mâna
195. Velî mihrâb-ı Mâlik ħalf-i beyte Aħmed-i Ĥanbel [65a]
Ĥacerü'l-esved'edür Mültezem'dür Şâfi' iyyâna
196. Nażar şal bâb-ı sîmîne daħi mîzâb-ı zerrîne
Gedâ-dil ħab'-ı ħamġîne gelür eħvâr-ı şâħâne
197. Yürüñ âstân-ı pâke alçaħılayım turâb-âsâ
Bulur şadrü'l-cinân ol âsitânı kim ki yaşdana
198. Ĥacerü'l-esved'e rûmâl olurlar bunca sa' d-âmâl
Zihî ferħunde ferruħ-fâl olupdur ħam-gÿsârâne
199. Elest 'ilmin ħabîr olmuş demi 'ahde müşîr olmuş
Süveydâ-yı zamîr olmuş gibidür ħaħ-şinâsâna
200. Nitekim vech-i pâk-i şâhid üzre ħabbetü's-sevdâ
Olur bir ħâl-i 'amber-sâ ricâl-i ma' neviyyâna
201. Sevâdü'l-'ayn olupdur yâ 'arÿs-ı beytde gÿyâ
Bütün dünyâ vü mâ-fihâya nâzırdur zarîfâne

202. Ne hoş tevķir-i tām itmekle aña istilām itmek
Anı yevmü'l-kıyām itmek şefî' āşām u tuğyāna
203. Maķām-ı Cebre'îl ü hem Hāķim ü Kubbe-i zemzem
Bularda ey gözi pür-nem du' ā eyle hulūşāne [65b]
204. Dağı halfü'l-maķām ey dil hem 'inde'l-Mültezem'de bil
Derünî gel du' ālar kıl inābetlerle Raķmān'a
205. Şafā vü Merve üzre hem dile hācāt ol ĥurrem
İcābet-baĥş olur her dem bularda Hāķ du' ā-ĥ'āna
206. Şafā gelsün dil ü cāna diyen ihvān-ı imāna
Bu yolda cüst ü merdāna gerek sa'y-i belīgāne
207. Çün irdi şubĥ-ı yevmü't-terviye ĥüccāc-ı her-kışver
'Azîmet itdiler yer yer 'Arafāt'a 'umümāne
208. Varup Mīnā'da bir miķdār avānı eyledük hemvār
İdüp zuhrı edā tekrār revān olduķ celīsāne
209. İrişdük çün 'Arafāt'a mesāfe irdi gāyāta (5 sâ'at)
Bu meydān-ı 'arāşāta nazar it hüşyārāne
210. Bu yerde bir gice mihmān olup ĥüccāc 'ale'ş-şükrān
İderler şubĥa dek im'ān şalāt ü zıkr ü Qur'ān'a
211. Kılıp zuhrıla 'aşrı Mescid-i İbrāhīm içre pes
Maĥall-i mevķıfa herkes gelüp tırdı süvārāne

212. Hoşâ eyvân-ı Sübhânî hoşâ meydân-ı Raḥmân'î [66a]
Hoşâ divân-ı Haqqânî ki cem^ç olduḡ faqîrâne
213. Du^ç âlar müstecâb anda ^ç aṭalar bî-hisâb anda
Nişâr eyler şevab anda ^ç azâbından hirâsâna
214. Tırur şaf şaf aña hüccâc deñizde nitekim emvâc
Güherler itdüḡ istihrâc talup deryâ-yı Ğufrân'a
215. Çıkar eflâke bunda peyk-mişâl gulğul-i lebbeyk
Tehî-dest kaldığından lik çatı hayf ola şeytâna
216. Kemâle irdi çün vaqfe atıldı ma^ç şiyet ḫalfe
İdüp ârzü-yı Müzdelfe gönüller geldi tayrâna
217. Açup şevk ile perr ü bâl gelüp Müzdelfe'ye fi'l-ḫâl
Şalâtını bi'l-istikmâl edâ itdüḡ serî^ç âne
218. Bu gice şubḫa dek tã^ç at ile ey dil geçür evḫât
Virür Haḫ zindelik bi'z-zât bu şeb bîdâr olan câna
219. İrişdüḡ şubḫ-dem Meş^ç ar Ḥarâm'uñ⁴⁰ hizbine hoş-ter
Yine şaf şaf olup mıştar gibi tırduḡ bu divâna
220. Haḫk'uñ itmâma irşâdıyla çünkim buldı dil-şâdı
Giderken tañlama Vâdî Muḫassirle⁴¹ şitâbâne [66b]

⁴⁰ "Meş^ç ar-i Ḥarâm" vezin gereği "Meş^ç ar Ḥarâm" olarak yazılmıştır.

⁴¹ "Vâdî-i Muḫassir" vezin gereği "Vâdî Muḫassir" olarak yazılmıştır.

221. İrişdük tâ ki **Minâ**'ya inüp bir cāy-ı ra' nāya (1 sâ' at)
Varup Cemre-i Kûsvā'ya taş atduķ yedişer dāne
222. Bu kez ķārin olan zümre gerekdür ba' dezīn cemre
Bu gün efđal olan emre şürü' idüp gire ķana
223. Ne devletdür bize tesyir idüp bu rütbe-i taķdīr
İnāyet birle gerden-gir ide şükrāne ķurbāna
224. Sa' ādet ' izzet ol cāna ire iķrām bu āna
Terāş olmaķla pāyāna iriše müstaķīmāne
225. Bu gün hem ' azm-i **Beytu'llāh** idüp olduķ ziyāret-ķ'āh (1 sâ' at)
Taṽāf itdük anı çün māh irişdük nūr-ı iķāna
226. İçüp zezem siķā itdük daķi sa' yi edā itdük
Yine ' azm-i Minā itdük dönüp bir merd-i pūyāna
227. Duķūl itdükde Minā'ya o ' işret-gāh-ı vālāya
Feraķlar geldi bī-gāye derūn-ı şūh u şādāna
228. Var anda nice maķşūrāt dolar anlara maķlūķāt
Olur bey' ü şirā ķat ķat varur alan u talana
229. Şatarlar anda Hindīler metā' -ı dil-pesendīler [67a]
Huşūşā Şāşbendīler Hezārīler nefisāne
230. Teberrük ķaşd idüp hūccāc iderler bunda rızķ iķrāc
Minādur meymenet intāc ider alan u şatana

231. Zihî bâzâr-ı hoş-âşâr zihî cem' iyyet-i bisyâr
Hem anda cāy-ı istikrâr ola eşrâf u a' yâna
232. atı Őenlik olur anda giceyle nite g lŐende
İder ol dem   g l ande baan envâr-ı raŐâna
233. Őihâb-âsâ fiŐeklerle v  ra' d-âsâ t feklerle
Şeb ' arz eyler feleklerle niŐân ' ahd-i bahârâne
234. Velî âhir gice keŐretle Ő yle oldu kim ramet
Niceler ez-azâ ikmetle ar oldu bu t fâna
235. ' Ale't-tertib iki g n taş atup  c cemreye baş baş
Did k ram olsun ol allâŐ olan Őeytân-ı fettâna
236. Namâza Mescid-i ayf'a varanlar uramaz ayfa
Du' â mânend olur seyfe iinde kâ m-c yâna
237. Şalât-ı zuhrı ıldı  n bu mescide  c nci g n
Reh-i Ka' be'ye torı y n evird k b -firârâne [67b]
238. İr p **Bahâ**'ya bir sâ' at n z le g ster p Őuret (2 sâ'at)
Biraz baŐâyıŐ   râhatlar itd k alb-i ferâna
239. Şafâ'dan yine el-aŐıl olıca Mekke'ye dâhil
  andil oldu r Ően-dil Őan irdi Şu' le zindâna
240. G Őâd oldu der-i ibâl irişdi g yete â mâl
Ne l yık ayrı am p mâl ola diller arîbâne

241. Çün irdi mevsim-i 'umre ider sa'y aña her zümre
Ki efvnluğ gele 'ömre vü rızq-ı 'ömre sâzâne
242. Varup **Ten'im**'e pes ihramuñ âyinuñ idüp eclâ
İrişdüĸ Beyt'e çün pervâneler şem' -i fûrûzâna
243. Tavâfı çün edâ itdüĸ çıĸup sa'y ü şafâ itdüĸ
Ne kaşr iktifâ itdüĸ terâş olduĸ tamâmâne
244. Çü dil-h'âh üzre maĸziyyü'l-merâm olduĸ nite bülbül
Pes eyle rüz u şeb ĸulĸul du'â vü zıkr-i Sübhân'a
245. Sürüp bu ĸülşen-i cennetde bir hafta dem-i vuşlat
İrişdi zevĸ-ı cem' iyyet dil ü 'aĸl-ı perîşâna
246. Bu demler nâsı isti'âb ider işĸâl çün seylâb [68a]
Tehî-dest balsa istiĸrâb ider aĸrân u aĸrâna
247. Revâyiş bâb olur ĸâyret irer bâzâra germiyyet
Ne kemiyyet ne keyfiyyet ĸalur erbâb-ı düĸkâna
248. Varup çârşü-yı pür-sûda şarıl destâr-ı maĸşûda
Huşûşâ subĸa vü 'ûda zebâd u 'ıtr u fincâna
249. Ki nâĸâh er-rahîl âvâzesi geldükde bî-pervâ
Dönersin keşret-i işĸâl ile ceys-i ĸürîzâna
250. Çü müddet irdi encâma nitekim şubĸ u aĸşama
Vedâ'-ı Beyt-i 'Allâm'a revân olduĸ ferîdâne

251. İrüp Beyt'e vedâ' için tamâm itdük tavâfi çün
Yine ol Hâzret-i Bîçün ide tekrârın erzâna
252. Eşigin yüz sürüp püş it şefâ' at um der-âgüş it
Vedâ' eyyâmıdır cüş itdi eşk çeşm-i giryâna
253. Tażarru' larla 'inde'l-Mültezem yine du' â-h'ân ol
Niyâz it şıdıkla çün bülbül ol Hânnân u Mennân'a
254. Yüri var âb-ı zezemden içüp dür ol cehennemden
Gelüpdür Faḥr-i 'âlem'den bu büşrâ cür' a-nüşâna [68b]
255. Anuñçün zezeme yine varup ol Kevşer âbına
Ṭoyınca âb-ı şîrîne dem urduḡ anda şîrâne
256. Bizi tâ cennet-i a' lā ile dil-şād ide Mevlā
Ġam-efzā itmeye ilḡā ile ' uḡbāda nîrāna
257. Yine iclāl ile iḡbāl ile kıble-nümā-āsā
Dönüp ol Ka'be-i 'ulyāya ṭoḡrı derdmendāne
258. Didük ey Ka'be-i Bārī Ḥalīl İbrāhīm āşarı
Gören sen şaḡn-ı gülzārı baḡar mı bāḡ u büstāna
259. Senüñdür fer ü şevketler senüñdür ḡadr ü ' izzetler
İrer senden şefâ' atler bu cümle nā-tüvānāna
260. Nigāh-ı şefḡat it cānā senüñdür ' izz ü istiḡnā
Yolında ' ömr ü māl ifnā iden el-hāc Loḡmān'a

261. El açdı geldi el-hâşıl anı gönderme bî-hâşıl
N'ola sâ'il ola nâ'il kıpunda bir dilim nâna
262. Kıl aña h'ân-ı ihsânı şefâ' at-bağş-ı erzânı
Daği feryâd-res anı kamu enşâr u a' vâna
263. Şeb-i firğat midür işbu zamân çünkim düşüp ayru [69a]
Yönelduk Hâzret-i Ya' kûb-vâr pes beyt-i aHzâna
264. Süreken sâğar u vuşlatla zevk u şevk u germiyyet
Bu dem dil âteş-i firğatle mânend oldı biryâna
265. İlâhî âhirü'l-'ahd ise bu tâ bulıcağ lağdi
Bize vir Cennetü'l-huldı 'ivaZ bu nâr-ı hierâna
266. Bizi Beytü'l-harâm'uhn hürmeti kıl ma' firetle pür
İdüp mağzen çü deryâ dürr ü mercân-ı şeminâne
267. İrişdür gülşen-i elâfına bād-ı seher-āsā
Huşüşā mağşad-ı aqşāyı tā Şām u Karaman'a
268. Çü buldurduñ mağāmâtı Hicāz'a evc-i gāyātı
Suñ ey Cûdî bu mir'ātı derün-ı dest-i yārāna
269. İçinden görünür ra' nā arūs-ı 'ālem-i ma' nā
Gelür şüridelik cānā dil-i sihr-āferināna
270. Suğürü mevc-i deryā-vār olur dürr ü güher izhār
Nigār-ı beyt-i pür-envār için yā hey'et-i şāne

271. N'ola bu tuhfe-i rengin giyerse hil' at-i tahsin
Ki taze güfteler şirin gelür pākize-gūyāna [69b]
272. Ter ü taze leb-i dilber gibi halka şunar Kevşer
Revān-baḥş olmada beñzer zülāl-i āb-ı ḥayvāna
273. Meger bir gülşen-i ra' nādur anda goncalar cānā
Çarışmışdur nice ezhār ile elvān u elvāna
274. Yeter ḥatm-i kelām eyle ser-āgāz u ḥitām eyle
İrişdür ihtimām eyle bunı bezm-i ' azizāna
275. Du' āda ola kim bir kerre yād ide seni anlar
Yeter olmağ saña maḥzar-ı du' ā-yı şenā-ḥ'āna
276. Bi-ḥamdi'llāh irişdük şadr-ı luṭf-ı ' avna fevḩa'l-ḥad
Yaraşmaz ḡayrı şıfru'l-yed güzer iqlim-i fiḩdāna
277. Pes oldı saña in'ām ile Ḥaḩḩ' uñ luṭf u ikrāmı
Yeter şarf eyle eyyāmı sipās-ı şad-hezārāna
278. Seni Ḥaḩ çünkü ey Cûdî düşürdi *maḥzar-ı cûdî*
Yiter târiḩ için bu didi hātif nāzenināne⁴² (H. 1169/M. 1756)

⁴²Bu eserin sonunda müstensihin kaleme aldığı düşünüşümüz Farsça bir beyit bulunmaktadır:

شكوفه املم همچو گل شكفته شود
اكر زباغ قبولت وزد نسيم قبول

(Senin kabul bahçende kabul rüzgarı eserse, benim goncam gül gibi açar.)

KAYNAKÇA

- ATALAR, Münir (1995), "Emir-i Hac", *DİA*, Cilt 11, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 131-32.
- CATOVİC, Alena, "Cûdî, Mehmed Çuhacizade", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. (<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=6220>) (Erişim Tarihi: 20.12.2016)
- COŞKUN, Menderes (2002), *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- COŞKUN, Menderes (2009), "Seyahatnâme (Türk Edebiyatı)", *DİA*, C. 37, Ankara: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 13-16.
- Cûdî, *Merâhilü Mekke mine'ş-Şâm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 4886/3.
- ÇİFTÇİ, Cemil (1996), *Mâcuncuzâde Mustafa Efendi Malta Esirleri Ser-Güzeşt-i Esîr-i Malta*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- DİLEK, Kaan (2009), "Seyahatnâme (Fars Edebiyatı)", *DİA*, C.37, Ankara: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 11-13.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2005), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap, haz. Yücel Dağlı vd., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fatin Davud, *Hatimetü'l-eş'âr*, (haz.) Ömer Çiftçi, Kültür Bakanlığı e-kitap. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10736,metinpdf.pdf?0> (erişim tarihi: 20.12.2016)
- GÜL, Âmine (2006), *Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı Eserleri ve Menasik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FAROQHİ, Suraiya (1995), *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, (çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İbn Hurdazbih (2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev.) Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İLGÜREL, Sevim (1975) "Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6, s. 111-128;
- İLGÜREL, Sevim (1976), "Menâsik-i Mesâlik", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 30, s. 49-54.
- KARACA, Ali (1995), "Esad Paşa, Azmzade", *DİA*, C. 11, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 350-51.
- KARATAŞ, Ahmet (2003), *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KİREMİT, Mehmet (1999), *Seydi Ali Reis Mir'âtü'l-memâlik*, Ankara: TDK Yayınları.
- MAZIOĞLU, Hasibe (1974), *Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'ş-Şerîfe*, Ankara: TDK Yayınları.
- Mehmet Süreyya (1996), *Sicill-i Osmanî*, C.1, (haz.) Nuri Akbayır, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- PAÇACI, İbrahim vd. (2010), "Hac", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- SAK, İzzet - ÇETİN, Cemal (2005), "XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, s. 199-260.
- SAKİN, Orhan (2008), *Temeşvarlı Osman Ağa Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları 1688-1700*, İstanbul: Ekim Yayınları.
- TEZCAN, Nuran (2009), "Seyahatnâme", *DİA*, C. 37, Ankara: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 16-19.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (2015), "Hac ve Akeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili" *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 58-74.
- YARAN, Rahmi (1996), "Hac", *DİA*, C. 14, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 410-413.
- YAZICI, Hüseyin (2009), "Seyahatnâme", *DİA*, C. 37, Ankara: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 9-11.

